

Zieleń XIX-wiecznych górnos Śląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*

Katarzyna Łakomy

Greenery of 19th
Century Towns and
Industrial Centers –
Outline of Problems

Wprowadzenie

Introduction

Zieleń miejska i przyprzemysłowa okresu XIX i początku XX wieku stanowi rozległą tematykę z zakresu sztuki ogrodowej łączącą aspekty urbanistyczne, kulturowe i historyczne z problematyką zarówno konserwacji, jak i rekultywacji. Obszary te posiadały różnorodne formy i funkcje, stanowiące odpowiedź na pogarszające się warunki mieszkaniowe, społeczne, przestrzenne miast, kolonii i innych układów związanych z przemysłem wydobywczym, wytwórczym czy komplementarnym. Również na Górnym Śląsku zakładano parki miejskie, ludowe, place, skwery, aleje mające na celu podniesienie estetyki miejsca, a przede wszystkim poprawę jakości życia mieszkańców.

Współcześnie, brak rozpoznania i pielęgnacji tych obszarów powoduje powolny ich zanik, przez co krajobraz górnośląski nie tylko traci wartości przyrodnicze, ale także historyczne i kulturowe. Dlatego też niniejszy artykuł ma na celu nakreślenie zasadniczych cech i funkcji terenów zieleni przemysłowej, ma stanowić próbę określenia zasobu, systematyki oraz stanu zachowania i problemów rewaloryzacji terenów zieleni XIX-wiecznych górnośląskich ośrodków o charakterze przemysłowym.

Zakres opracowania

Range of study

Tematem niniejszego artykułu jest zieleń miast i ośrodków przemysłowych¹ (osad, osiedli, kolonii²) powstałych w okresie rozkwitu epoki przemysłowej przypadającej na wiek XIX oraz początek wieku XX, do roku 1914, uznawanego za końcową datę występowania zjawisk kulturowo-artystycznych charakterystycznych dla wieku XIX. Terytorialny zakres obejmuje fragment obszaru dawnej prowincji śląskiej, która w wyniku postanowień pokoju hubertusburskiego z 1763 roku została przyłączona do Prus. Podział administracyjny wyłonił początkowo cztery, od roku 1820 trzy rejencje: wrocławską, legnicką i opolską. Badaniem został objęty fragment obecnego województwa Śląskiego, kraina historyczna zwana Górnym Śląskiem, należąca niegdyś do rejencji opolskiej³.

Stan badań

State of study

Tereny XIX-wiecznej zieleni towarzyszącej ośrodkom o charakterze przemysłowym stanowią tematykę w niewielkim zakresie rozpoznaną. O ile na temat sztuki ogrodowej tego okresu oraz zieleni miejskiej powstało wiele opracowań monograficznych jak i ogólniejszych [Majdecki 2010, Zachariasz 2006], o tyle zieleń osiedli robotniczych nadal posia-

* Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego – Politechnika XXI wieku – Program rozwojowy Politechniki Krakowskiej – najwyższej jakości dydaktyka dla przyszłych polskich inżynierów

da skromną literaturę przedmiotu. Problematykę tę poruszyła Martyna Walker [2005] oraz Krzysztof Gasidło [2007] i Aneta Wiatr⁴. Szersze opracowania na temat osiedli przemysłowych prezentują raczej zagadnienia dotyczące konkretnych układów oraz syntezy zjawiska, zarówno w oparciu o aspekty kulturowo-społeczne, jak i urbanistyczno-architektoniczne. Do tych ostatnich należy zaliczyć współczesne opracowania, m.in: Anny Sulimowskiej-Ociepki [2004], nieco starsze, np.: Ireny Nalepy-Orłowskiej [1955] i Aliny Nowak-Lenartowskiej [1973], czy też publikacje z epoki [Sattig 1892, Reuffurth 1910, Seidl 1913].

Ponieważ znaczna część zieleni miast i osiedli przemysłowych uległa zanikowi lub znacznym przekształceniom, publikacje historyczne stały się podstawą prac badawczych nad omawianą problematyką. Ich uzupełnienie stanowiły analizy zachowanych obszarów zieleni oraz

dokumentacja archiwalna: ikonograficzna, kartograficzna i fotograficzna.

Zieleń miast i ośrodków przemysłowych – geneza zjawiska

Towns and industrial centers – origin of phenomenon

Przemysł, od początku swojego rozwoju, funkcjonował w powiązaniu z zielenią, w relacjach z krajobrazem i środowiskiem. Pola i działki uprawne stanowiły fragment struktury przestrzennej i funkcjonalnej manufaktur włókienniczych. Początkowo, na Górnym Śląsku (w XVII/ XVIII w.⁵) hutnictwo żelaza stanowiło główną gałąź przemysłu, a wytop żelaza prowadzony był z miejscowych rud darniowych, natomiast dla niecenia ognia stosowano drewno, co

wpływało na lokalizację zakładów i ich kolonii w pobliżu obszarów zalesionych. Zastosowanie węgla jako paliwa do pieców hutniczych, wprowadzenie maszyn parowych do użytku w kopalniach, wynalezienie nowych metod wytopu cynku (opracowanych pod koniec XVIII wieku), skutkowało lokowaniem hut w bezpośrednim sąsiedztwie kopalń. Zieleń urządzona o charakterze reprezentacyjnym zaczęła towarzyszyć rezydencjom ich właścicieli lub dyrektorów oraz siedzibom spółek i zarządków. Zmniejszenie kosztów utrzymania oraz przywiązanie pracownika do zakładu zapewnić miały ogródki przydomowe w pierwszych osadach robotniczych o formie ulicówek, ogrody pracownicze wewnątrz zabudowy koszarowej, jak i duże zespoły ogrodów szreberowskich. Duża koncentracja ludności ośrodków przemysłowych, lokalizowanie osiedli przy zakładach, prowizoryczne i ciasne mieszkania przykładowe potęgowały narastające problemy społeczne, sanitarno- higieniczne i urbanistyczne. Zaradzić im miały ustawy i rozporządzenia regulujące warunki mieszkaniowe robotników oraz pojawiające się od początku XIX wieku idee utopijnego socjalizmu [Syrkus 1984]. Doprowadziło to szerszego zainteresowania urbanistyką i architekturą układów przemysłowych, a przez to do powstania szeregu teoretycznych koncepcji, jak i realizacji kolonii robotniczych, w których zieleni posiadała walor nie tylko kompozycyjny, kulturowo-

Ryc. 1. Zabrze, Zieleń przy budynku Zarządu Koncernu Borsiga

Fig. 1. Zabrze, Garden at building of management of the Borsig concern

-edukacyjny, ale także miała na celu poprawę ogólnych warunków bytowych, poprzez poprawę jakości środowiska i krajobrazu. Zieleni o formach obsadzeń alejowych, pasów zadrzewień ochronnych oraz parków i ogrodów towarzyszących obiektom użyteczności publicznej, sakralnej i mieszkaniowej, stanowiła element integrujący przestrzeń układów urbanistycznych epoki przemysłowej. Rozrastające się kolonie i osiedla robotnicze często dawały początek nowemu organizmowi miejskiemu (np. Chorzów, Zabrze) lub wchłaniane zostały przez rozwijające się miasto. Dlatego też współcześnie, w wielu przypadkach, trudno oddzielić analizę zieleni miejskiej od kontekstu zieleni założeń robotniczych.

Obszary zieleni przyprzemysłowej – systematyka

Industriala greenety – systematics

Systematyka zieleni przyprzemysłowej powinna być rozważana na płaszczyznach: zarówno funkcjonalnych, lokalizacyjnych, urbanistycznych, powiązań przestrzennych, jak i wynikających z tych aspektów, występujących form kompozycyjno-użytkowych⁶. Pierwszy i zasadniczy podział stanowi kryterium charakteru ośrodka miejskiego. Obszary zieleni

odmiennie planowano w ośrodkach dyspozycyjnych (np. Katowice) oraz w osiedlach i koloniach robotniczych. Mimo, iż powstawały przede wszystkim dla podniesienia komfortu życiowego ich mieszkańców, to w pierwszym przypadku przedstawiały formy bardziej reprezentacyjne o rozbudowanych walorach estetycznych, a ich użytkownikami byli mieszczenie, przedstawiciele klasy średniej (parki miejskie, skwery, promenady), natomiast w drugim – posiadały przede wszystkim funkcje utylitarne i społeczne, i przeznaczone były dla klasy robotniczej.

W zależności od funkcji zieleni posiadać mogła różny stopień dostępności. Zieleni układów przemysłowych w połowie XIX wieku miała charakter elitarny – towarzyszyła zazwyczaj willom właścicieli i kadry urzędniczej oraz budynkom administracyjnym (Zabrze, Kolonia Borsig, ryc. 1). Tereny te, zakładane na terenie zakładu lub jego pobliżu, miały charakter reprezentacyjny i były niedostępne dla pracowników [Walker 2005]. Ogrody częściowo dostępne lokalizowane były przy szkołach, szpitalach i innych obiektach usługowych. Należały do nich także ogrody pracownicze, zieleni sakralna: cmentarze, zieleni przykościelna oraz zieleni uzdrowiskowa i sanatoryjna (Park Zdrojowy w Jastrzębiu Zdroju i Goczałkowicach Zdroju, Zespół Sanatoryjny, Wodziszów Śl.-Wilchwy). Tereny o nieograniczonej dostępności stanowiły ogrody przydomowe, duże układy

o charakterze parkowym, zieleni komunikacyjna, izolacyjna i ochronna (np. Zabrze, Kolonia Stara Rokitnica), rozległe obszary leśne (państwowe, miejskie, należące do spółek czy związków), często otaczające założenia urbanistyczne (np. *Giesche Wald*, *Guido Wald*).

Tereny ogólnodostępnej zieleni urządzonej zakładane były w oparciu o lasy naturalne (Park Na Górze Wyzwolenia, Chorzów), rzadziej o istniejące parki rezydencjonalne (Park „Górnik”, Siemianowice Śl.-Michałkowice, przy pałacu Rheinbabenów), nieużytki (*Stadtpark* w Katowicach), tereny eksploatacji górniczej, wyłączone z pod zabudowy (*Südpark*, Katowice), tereny poprzemysłowe (Park Miejski w Bytomiu⁷).

Parki publiczne podzielić można na parki: 1. municypalne – o charakterze miejskim (Gliwice, Park im. F. Chopina) i leśnym (Gliwice, Park Leśny *Stadtwald*) – zakładane przez władze miasta oraz 2. parki patronackie – zakładane dla mieszkańców założeń przemysłowych. Projektowane były w stylistyce eklektycznej łączącej formy krajobrazowe z elementami geometrycznymi. Wykorzystując naturalne warunki terenu, tworzono liczne ścieżki spacerowe, stawy z mostkami i grupy zieleni z gatunków rodzimych, wzbogacane rabatami kwiatowymi. Ich program nawiązywał do idei parków ludowych (*Volskpark*) zakładających duże skupienie programu o charakterze patriotycznym i funkcjonalnym

Ryc. 2. Siemianowice Śl., Park Hutniczy

Fig. 2. Siemianowice Śl., Metallurgical Park

[Zachariasz 2006]. Dlatego też wyposażone były w muszle koncertowe, często w wydzielonej części parku (*Konzerthausgarten*) i inne budynki, takie jak: kawiarnia, restauracje, zajazd (*Gasthaus*) często z kasynem, placem gier i zabaw (*Spielplatz*), pojawiały się także zwierzyńce (Bytom, Katowice – koncepcja niezrealizowana). Uzupełnienie całości stanowiły liczne obiekty małej architektury: pomniki (np. Bismarcka w Gliwicach), ławki, altany i pergole.

Założenia zieleni patronackiej przyjmowały formy parków górniczych i hutniczych, zlokalizowanych przy lub na terenie zakładu przeznaczonych dla pracowników (*Hüttenpark* przy hucie „Donnersmarck” w Zabrzu, przy hucie „Laura” w Siemianowicach Śl., ryc. 2) oraz parków osiedlowych, na terenie założeń patronackich, funkcjonujących jako tereny rekreacji dla wszystkich jego mieszkańców (kolonia kopalni Dubieńsko, Czerwionka-Leszczyny).

W założeniach o proveniencji przemysłowej powstawały także mniejsze założenia zielone – place i skwery. Układy te stanowiły element urbanistyczny i komunikacyjny, a także towarzyszący grupie obiektów mieszkaniowych. W miastach miały jednak charakter reprezentacyjny, wypoczynkowo-ozdobny, w strukturze założeń robotniczych – użytkowy, stanowiący miejsce spotkań, handlu i innych zajęć (np. *Bleicherplatz* – miejsce bielenia białizny).

Ryc. 3. Katowice, osiedle Nikiszowiec

Fig. 3. Katowice, Nikiszowiec housing estate

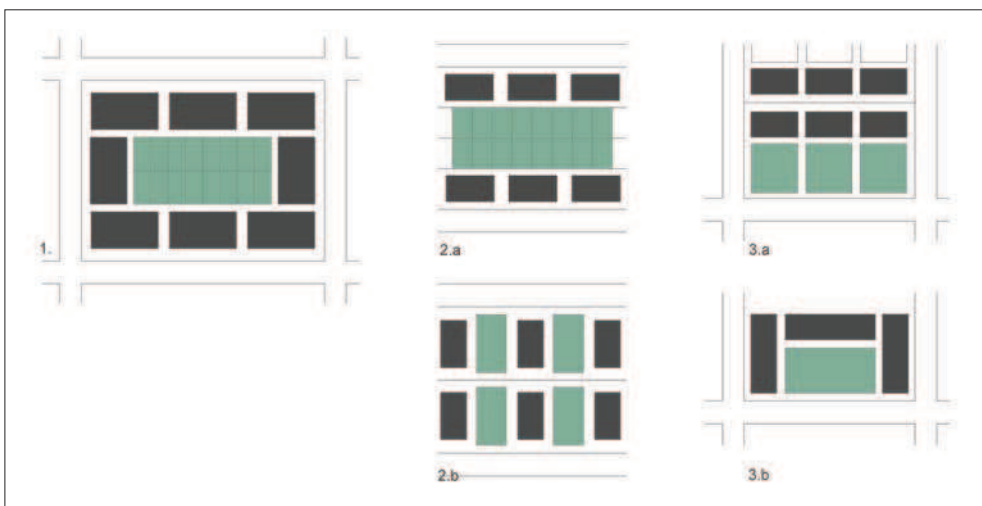
Wśród ogrodów wypoczynkowo-produkcyjnych, nazywanych pracowniczymi (*Arbeiersgärten*), wyodrębnić można trzy główne grupy. Pierwsza z nich to niewielkie ogrody przydomowe, zazwyczaj towarzyszące niskiej zabudowie, o charakterze wiejskim, składające się z ozdobnego przedogródka oraz właściwego ogrodu użytkowego z zabudowaniami gospodarczymi za domem (Zabrze, Rokitnica). Odmiennie funkcjonowały ogrody blokowe. Wyróżnić wśród nich można ogrody: 1. śródblokowe (otoczone z czterech stron blokami zabudowy,

np. Katowice, Nikiszowiec, ryc. 3), 2. międzyblokowe (a. z zielenią przy elewacjach tylnych⁸ lub b. z zielenią oddzielającą przy elewacjach bocznych⁹, np. Zabrze osiedle Borsiga); 3. dziedzińcowe (a. zabudowa odsunięta od ulicy, np. Radlin, kolonia „Emma”¹⁰ lub b. układ budynków w kształcie litery U, ryc. 4). Ostatnia grupa to ogrody użytkowe oddalone od zabudowań mieszkalnych, (działki pracownicze, ogrody działkowe, określane także jako szreberowskie¹¹), stanowiące samodzielne, zgeometryzowane układy, rozpowszechnione z początkiem wieku XX.

Ryc. 4. Ogrody blokowe-schemat (oprac. K. Łakomy)

Fig. 4. Interblock gardens-scheme (elab. K. Łakomy)

Sadzonki dla pracowników oraz na potrzeby zieleni publicznej dostarczały zakłady ogrodnicze lokalizowane przy osiedlach (np. Giszowiec, Borsig).

Układy przestrzenne

Spatial arrangements

Układy przestrzenne osiedli robotniczych aranżowane były bardzo różnorodnie, co wynikało z wielu różnorodnych czynników. Początkowo kształt urbanistyczny determinowały uwarunkowania lokalizacji surowców, ukształtowanie terenu oraz istniejące, starsze osady. Niejednokrotnie wynikał on z podziałów własnościowych, przebiegu głównych arterii komunikacji drogowej i kolejowej (Katowice, kolonia „Wilhelmina”). Najprostszy układ stanowi ulicówka jedno- i dwustronna (np. Ruda Śląska,

ul. Kubiny). Występują także założenia zgeometryzowane (o podobnym układzie i formie zabudowy, np. Zabrze, kolonia Borsig lub bardziej różnorodne, np. Czerwionka, kolonia Dębieszko), nieregularne, trudne do jednoznacznego zdefiniowania (np. Mysłowice-Wesoła, kolonia „Fürstengrube” oraz złożone (rozbudowywane lub łączące w sobie inne układy, charakteryzujące się różnorodną zabudową, strukturą przestrzenną i użytkową, np. Kolonia Kunurów, złożona z pięciu odrębnych form). Mogły posiadać kompozycję otwartą (Katowice-Kostuchna, kolonia „Böerschächte”) lub zamkniętą (Nowa Kolonia „Maxgrube” w Siemianowicach Śl.- Michałkowicach).

Osiedla robotnicze, częstokroć jako samodzielne jednostki osadnicze, stanowiły nowe wyzwania dla planistów i architektów. Proces kornurbacji, chaos przestrzenny i funk-

cyjonalny ośrodków przemysłowych oraz postulaty poprawy warunków klasy pracującej towarzyszące rozwojowi przemysłu przyczyniły się do powstania wielu koncepcji reformy mieszkaniowej, terytorialnej i higieny społecznej. Przełom XIX i XX wieku przyniósł rozwiązania o dopracowanym planie urbanistycznym, rozwiązaniach funkcjonalnych, architektonicznych, społecznych i krajobrazowych. Istotną rolę odegrała koncepcja miasta-ogrodu, a raczej jego zmodyfikowanej formy osiedla-ogrodu Ebenezerza Howarda [Czyżewki 2009], która adaptowana była do lokalnych warunków i potrzeb – również śląskich zespołów robotniczych¹². Do najlepszych przykładów nawiązań urbanistyczno-ideowych zaliczyć można osiedle Giszowiec w Katowicach, osiedle Sośnica w Gliwicach, kolonię „Emma” (obecnie „Marcel”) w Radlinie, Kolonię III w Knurowie czy też kolonię Stara Rokitnica w Zabrzu.

Stan zachowania

State of preservation

Brak rozpoznania obszarów zieleni przyprzemysłowej, jej walurowości i systematyki powoduje, iż zanika ona z krajobrazu Górnego Śląska. Proces przemian polityczno- społecznych i urbanistycznych rozpoczęty po I wojnie światowej oddziaływał również na te tereny, które przestawały pełnić swoje dawne funkcje. Rozwój przestrzen-

ny powodował zabudowywanie parków i skwerów, zanik kultury górniczo-hutniczej przyczynił się do ogólnego złego stanu parków przyzakładowych i osiedlowych, natomiast zmiany przepisów i form własności budynków osiedli robotniczych spowodowały niekontrolowane gospodarowanie ogrodami przydomowymi, blokowymi czy pracowniczymi. Współcześnie, wiele z dużych i mniejszych założeń ogrodowych nie istnieje (np. Park Miejski w Katowicach, willa i ogród Grundmanna), wiele z nich pozostało bezpowrotnie przekształcone nowymi, ahistorycznymi nasadzeniami lub zabudową (np. ogród willi Caro w Gliwicach), tylko nieliczne prezentują dawny XIX-wieczny kształt kompozycyjny (fragmenty Parku Kościuszki). W większości urządzonych terenów publicznych zdewastowane zostały historyczne elementy małej architektury i wyposażenia, a brak pielęgnacji drzewostanu doprowadził do zaniku kompozycji.

Podsumowanie

Summary

Tereny zieleni towarzyszące obiektom epoki przemysłowej, częstokroć, jak i sama architektura, wymagają ochrony i pielęgnacji. Mimo, iż na omawianym terytorium Górnego Śląska liczbę układów patronackich szacuje się na około 180, zaledwie 13 z nich objęte są ochroną konserwatorską, a z pozostałych

około 30% wskazanych zostało do zachowania [Sulimowska-Ociepka 2004]. Dlatego też nie dziwi fakt, iż mimo dużego zainteresowania terenami poprzemysłowymi, zieleni ustępuje pierwszeństwa architekturze w potrzebie konserwacji. Zwrócić należy uwagę, iż często likwidowanym obiektom budowlanym towarzyszy zieleni, posiadająca odmienne i odrębne wartości, chronione odrębnymi przepisami.

Obszary niezabudowane, zarówno nieużytki, obszary zdegradowane jak i zieleni komponowaną, towarzyszącą zabudowie kopalń, hut i zabudowie osiedli patronackich, należy zaliczać współcześnie do dziedzictwa epoki kultury przemysłowej [Gasidło 2007]. Postępujący proces degradacji tych obszarów doprowadzić może bowiem do zupełnego zaniku lub nieodwracalnego przekształcenia ich wartości, zarówno historycznych i kulturowych, jak i społecznych i krajobrazowych. W pierwszej kolejności konieczne są szczegółowe badania nad zachowaną zielenią przedprzemysłową, oparte o inwentaryzacje dendrologiczne i studia historyczno-kompozycyjne, które pozwolą na wartościowanie tych obszarów i przyjęcie odpowiednich form ochrony.

Założenia te powstawały i funkcjonowały jako całość, dlatego współcześnie konieczne jest włączenie zieleni w proces rewitalizacji zespołów przemysłowych, jako integralnego elementu kompozycji funkcjonalno-przestrzennych ośrod-

ków przemysłowych. Rewaloryzacja terenów zieleni w dawnych zespołach o charakterze przemysłowym, ma na celu nie tylko przywrócenie dawnego ładu przestrzennego, ale także poprawy jakości współczesnych mieszkańców i przywrócenie dawnej tożsamości miejsca.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Katarzyna Łakomy

Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych
Instytut Architektury Krajobrazu
Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki
Division of Garden Composition and Greenery Areas
Institute of Landscape Architecture
Tadeusz Kościuszko Cracow University of Technology

Przypisy

¹ Przemysłu górniczego: węgla kamiennego i rudy oraz hutnictwa żelaza, ołowiu i cynku.

² W literaturze przedmiotu pojęcia te stosowane są wymiennie. Według ustawy osiedleńczej i budowlanej z 1904 roku za kolonię uznawano wyłącznie układy powstałe poza zwartą zabudową miejską. Dla usystematyzowania podjętych rozważań przyjęta została następująca systematyka: osada – założenia niewielkie, niesamodzielne o charakterze wiejskim, zabudowa jednorodzinna, układ ulicówki; kolonia – założenie samodzielne, przy zakładzie, zlokalizowane poza tkanką miejską, o układzie złożonym, osiedle – jw., lecz zlokalizowane w strukturze istniejącej zabudowy, powiązane z nią kompozycyjnie i funkcjonalnie. Określenie układ i założenie przemysłowe lub patronackie określać będzie wszystkie te formy.

³ Obecnie są to powiaty: Biełuński, Bytomski, Chorzowski, Gliwicki, Jastrzębski, Katowicki,

Lubliniecki, Mikołowski, Mysłowicki, Piekarski, Pszczyński, Raciborski, Rudzki, Rybnicki, Siemianowicki, Świętochłowicki, Tarnogórski, Tyski, Wodzisławski, Zabrzeński, Żorski.

⁴ Tematyki tej dotyczy także praca doktorska A. Wiatr pt.: *Kierunki przemian zasobów zielni na terenach przemysłowych w aglomeracji górnośląskiej*, wykonywana na Politechnice Śląskiej pod kierunkiem dr hab. inż. arch. K. Gasidło, prof. Pol. Śl.

⁵ Pierwsze wzmianki o przemyśle wydobywczym oraz przetwórczym pojawiają się w dokumentach z przełomu XII i XIII wieku, [za:] *Katowice 1865–1945. Zarys rozwoju miasta*, (red. J. Szaflarski), Katowice 1978, s. 99.

⁶ W systematyce brak podziału na własność publiczną i prywatną, we współczesnym rozumieniu. Tereny przeznaczone pod zieleni były własnością miejską, instytucji państwowej lub prywatnego właściciela (dworskie, spółek i związków). Robotnicza zabudowa mieszkalna, jak i ogrody przydomowe, stanowiła własność zakładu.

⁷ Park powstał w 1840 roku na terenach lasów dworskich powiększony została o tereny dawnej kopalni galmanu „Theresa”.

⁸ Przy kalenicowym ustawieniu budynku, z komunikacją od frontu.

⁹ Zazwyczaj przy szczytowym ustawieniu budynków, dwustronnie sąsiadującego z ulicą.

¹⁰ W dwóch pierwszych przypadkach ogrodu miały charakter użytkowy i posiadały obiekty gospodarcze, inwentarskie (chlewiki, gołębniki, kurniki), piwniczki, natomiast ogrody dziedziczne komponowano jako ozdobne.

¹¹ Daniel Gottlob Moritz Schreber (1808–1861), niemiecki lekarz, pedagog i nauczyciel akademicki zajmujący się problemami zdrowotności dzieci i socjalnymi konsekwencjami wpływu urbanizacji. Był pomysłodawcą *Schrebergärten* – terenów na świeżym powietrzu (ogrodów) przeznaczonych do zabaw fizycznych dzieci oraz inicjatorem *Schrebervereine* – ruchu propagującego pracę i zabawę na świeżym powietrzu, sprzyjającą wypoczynkowi w kontakcie z naturą i pogłębianiu więzi rodzinnych.

¹² Przyczyniło się do tego także odgórne propagowanie budownictwa w stylu angielskiego cottage, [za:] D. Głazek, *Giszowiec i Nikiszowiec na tle tendencji urbanistycznych przełomu XIX i XX wieku* [w:] *Śląskie dzieła mistrzów architektury i sztuki*, (red. E. Chojecka), Katowice 1987, s. 79.

Literatura

1. Czyżewski A., 2009, *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*; E. Howard, *Miasta ogrody przyszłości*, Warszawa.

2. Gasidło K., 2007, *Zielone dziedzictwo przemysłu* [w:] *Czasopismo Techniczne, A.*, z. 7-A, s. 35-42.

3. Gasidło K., Wiatr A., 2009, *Poprzemysłowe obszary zieleni w aglomeracji górnośląskiej* [w:] *Innowacyjne rozwiązania rewitalizacji terenów zdegradowanych*, III Międzynarodowa konferencja, Ustroń, 7-9 października 2009, s. 201-209.

4. Głazek D., 1987, *Giszowiec i Nikiszowiec na tle tendencji urbanistycznych przełomu XIX i XX wieku* [w:] *Śląskie dzieła mistrzów architektury i sztuki*, (red. E. Chojecka), Katowice, s. 65-82.

5. *Katowice 1865–1945. Zarys rozwoju miasta*, (red. J. Szaflarski), 1978, Katowice.

6. Majdecki L., 2010, *Historia ogrodów*, t. 2, Warszawa.

7. Nalepa-Orłowska I., 1955, *Typy osadnictwa górniczo-hutniczego na Górnym Śląsku*, Kraków.

8. Nowak-Lenartowska A., 1973, *Osiedla przyzakładowe jako problem urbanistyczny regionu*, Warszawa.

9. Reuffurth H., 1910, *Gieschewald ein neues oberschlesisches Bergarbeiterdorf der Berkwerkgesellschaft Georg von Giesche's Erben nach Entwürfen der Architekten E. und G. Zillmann, Charlottenburg*, Kattowitz 1910 (przekład polski: *Giszowiec – nowa górnośląska wieś górnicza Spółki Górniczej Spadkobierców Georga von Giesche według projektów architektów E. i B. Zillmannów, Charlottenburg opisana przez Profesora Reuffurtha*, Katowice 2006).

10. Sattig W., 1892, *Über die Arbeiterwohnungsverhältnisse in oberschlesischen Industriebezirk*, Kattowitz.

11. Seidl K., 1913, *Der Arbeiterwohnungswesen in der Oberschlesien Montanindustrie*, Kattowitz.

12. Sulimowska-Ociepka A., 2004, *Osiedla patronackie Górnego Śląska. Studium miejska oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej*, Gliwice, praca doktorska.

13. Syrkus H., 1984, *Spoleczne cele urbanizacji: człowiek i środowisko*, Warszawa.

14. Walker M., 2005, *Zielen w osiedlach i koloniach robotniczych* [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, Katowice, s. 70-76.

15. Zachariasz A., 2006, *Zielen jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków.